

"Ой чого ти почорніло, зеленеє поле?"

До 360-річчя Берестецької битви

Сергій Сегада

Вранці 30 червня 1651 року поля під старовинним містечком Берестечком на Волині вкривала густа імла. Пополудні туман на решті розвіявся, і два війська — королівсько-шляхетське та козацьке, що вперше після локальних сутичок зіткнулись віч-на-віч, завмерли в тривожному очікуванні початку вирішальної битви. Близько четвертої години кіннота воєводи Руського князя Яреми Вишневецького з дозволу короля Речі Посполитої Яна II Казиміра атакувала позиції козацького війська, але, зазнавши значних втрат і лишившись без прапора, була змушена відступити.

...Так розпочалися вирішальні події багатоденної Берестецької битви — одного із найбільш яскравих епізодів Національно-визвольної війни українського народу 1648–1657 рр. під проводом Богдана Хмельницького. За свідченнями багатьох джерел, з обох боків в цій битві брало участь близько 200 тис. осіб.

Невдовзі кримська орда під орудою хана Іслам Грея III — союзника Богдана Хмельницького, піддавшись паніці, втекла з поля бою, трохи пізніше полонивши гетьмана та генерального писаря Війська Запорозького Івана Виговського. Невдалий початок битви змусив козаків відступити до берегів річки Пляшівки, де за одну ніч було облаштовано добре укріплений табір, фланги якого захищали непролазні болота. Ззаду протікала болотиста річка Пляшівка — притока Стиру, де залишався шлях для відступу.

Впродовж десяти днів козацько-селянське військо утримувало оборону, доки 9 липня на нараді козацької старшини було вирішено розпочати організований відступ з укріпленого табору. Збудувавши мости і проклавши греблі в болотистій заплаві, в ніч на 10 липня близько 2 тисяч

козаків на чолі з наказним (тимчасовим) гетьманом Іваном Богуном переправилися на правий берег Пляшівки, щоб відігнати звідтіля ворожі заго-ни, які контролювали тили козацького табору, і забезпечити організований відступ усього війська.

Довідавшись про дії козаків і не знаючи їхніх планів, вранці наступного дня селяни-повстанці, за словами автора "Літопису Самовидця", "...так уже не дбаючи и приказання старших своїх..."[1], кинулися до переправ і почали поспіхом залишати табір. Спроби Івана Богуна та козацької старшини стримати збуджений багатотисячний натовп не мали успіху. Відступ прикривав загін козацької кінноти, якому під натиском переважаючих сил ворога також довелося відійти в болотисту низину. На одному з островів Пляшівки засіло близько 300 козаків, які чинили відчайдушний спротив. У відповідь на обіцянку коронного гетьмана Миколая Потоцького зберегти їм життя, вони, на знак лицарської зневаги до земного буття та багатства, дістали з кишень і гаманців гроші й викинули їх у воду. Майже всі ці козаки загинули, але, за висловом польського історика німецького походження XVII ст. Йоахи-

Георгіївська церква-меморіал. Арх. В. Максимов. 1910–1914 рр.

ма Пасторія, “так і залишилися непереможеними” [2].

Останній із відчайдухів “оборонявся протягом трьох годин один проти цілого польського війська” [3]. Вскочивши в напівзатоплений човен, він спочатку відстрілювався з мушкета, а згодом відбивався від ворогів, озброївшись косою. Свідком цієї сцени став король Ян Казимир, який звелів крикнути козакові, що подарує йому життя, якщо він припинить опір. Проте він гордо відповів, що про життя уже не дбає, а хоче померти, як лицар. “З великим жалем король дивився на цю смерть, — зауважує автор 6-7 томів хроніки “Театр Європи” Йоганн-Георг Шледер, — тому що в грудях козака билося героїчне серце” [4].

За оцінками фахівців, під час відступу з табору козацьке військо втратило близько 30 тисяч осіб. Незважаючи на поразку, в історичній пам’яті українців битва під Берестечком залишилася символом самопожертви, героїзму і козацької доблесті.

Минули століття... Невблаганний час знищив без сліду і залишки укріплень, і сліди переправ через болотистий правий берег річки Пляшівка. Однак жителі місцевих сіл — Пляшевої та Острова не забували про те, що їхні оселі розташовані неподалік того місця, де, за переказами, козаки на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким билися з ворогом. Тамтешні селяни часто знаходили на полях людські кістки і в нічній темряві не раз бачили, як на полі битви то тут, то там миготять зеленкуваті болотні вогники. За місцевою легендою, це — душі загиблих козаків, які блукають, не полишаючи місця їхнього сумного спочинку.

У 1846 році поле Берестецької битви, на думку дослідників, відвідав Тарас Шевченко. Враження від побаченого і почутого під Берестечком згодом вили-

лося у відомі поетичні рядки, написані ним у другій половині 1848 року під час заслання у далекому Косаралі:

*“Ой чого ти почорніло,
Зелене поле?”
“Почорніло я од крові
За вольную волю.
Круг містечка Берестечка
На чотири милі
Мене славні запорожці
Своїм трупом вкрили” [5].*

У 1908 році архімандрит Почаївської лаври Віталій Максименко виступив із пропозицією щодо увічнення пам’яті загиблих козаків. Незабаром розпочався збір пожертв для спорудження меморіалу, який розмістився на острові Журавлиха в заплаві лівого берега Пляшівки.

Центральною спорудою меморіального комплексу, збудованого у 1910–1914 рр. за проектом В. Максимова, є триярусна Георгіївська церква. Ця оригінальна споруда, побудована у стилі бароко, складається з двох частин: церкви та бабинця, що розташовані під відкритим небом. На фасаді церкви розміщений одноярусний іконостас із царськими вратами, простір над яким заповнює велична картина “Голгофа”, намальована видатним українським художником Іваном Іжакевичем на металевих листах.

Неподалік центральної споруди комплексу нині знаходиться Михайлівська церква, яку спорудили “тщанієм настоятеля Івана Береговича до 1650 року” в селі Острів. У червні 1912 р. цю оригінальну пам’ятку дерев’яної архітектури України перенесли на нове місце і відновили в первинному вигляді.

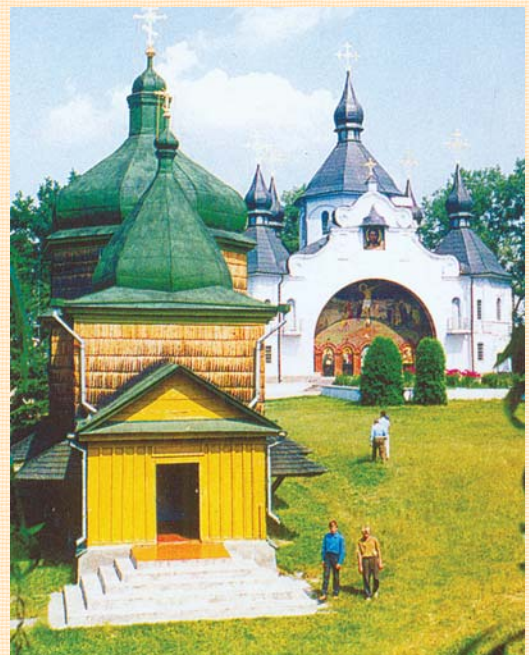
Михайлівську та нижній ярус Георгіївської

церкви з’єднає підземний тунель довжиною 50 метрів, де знаходиться колона-саркофаг і ніші, заповнені кістковими рештками полеглих на полі Берестецької битви. Поруч із Георгіївською церквою було зведено будинок, де оселилися монахи невеликого монастиря — філії Почаївської лаври. Урочисте відкриття меморіального комплексу, що дістав назву “Козацькі могили”, відбулося влітку 1914 р. В такому вигляді, хоч і не без втрат, він проіснував 50 років.

У 1964 р. влада прийняла рішення про закриття монастиря і передала його територію місцевому колгоспу. Тут облаштували ізолятор для худоби, хворої на ящур. У Георгіївському соборі якраз над саркофагом і нішами з козацькими кістками розмістили зерносковище та склад для зберігання цукрових буряків. Михайлівську церкву перетворили на курятник і кролячий розплідник.

Ситуація довкола народної святині обурила громадськість України. На її захист рішуче піднялася інтелігенція на чолі з

Михайлівська церква XVII ст. (ліворуч). Перенесена з с. Острів у 1912 р.

поетом-академіком Максимом Рильським. Владі довелося поступитися: в січні 1966 р. на території “Козацьких могил” було створено державний заповідник, підпорядкований Рівненському краєзнавчому музеєві. 1991 року його реорганізовано в Державний історико-меморіальний заповідник “Поле Берестецької битви”, котрий у вересні 2009 р. отримав статус національного.

Нині на території заповідника знаходяться Георгіївська та Михайлівська церкви; приміщення музею; інші об’єкти, пов’язані з подіями 10 липня 1651 року: козацька переправа, острів Гайок, озерце Козакова Яма, урочище Монастирщина, де збереглися хрести на козацькому цвинтарі тощо. У 1993 році тут було встановлено пам’ятник загиблим козакам і селянам-повстанцям.

Так склалося, що неподалік Берестечка, в селі Хотин, перед Другою світовою війною пройшли дитячі роки відомого львівського фахівця-археолога Ігоря Свешнікова. Допитливий хлопчик не раз чув від дорослих легенди і перекази про героїчні подвиги козаків, мріяв окреслити поле Берестецької битви, “шукав, — за його словами, — сліди козацьких і татарських коней на всіх дорогах і стежках” [6]. Свої дитячі мрії він втілював у життя значно пізніше, набувши бага-

толітного досвіду під час розкопок десятків стародавніх пам’яток — стоянок, городищ, курганів. У 1970 р. Ігор Свешніков розпочав розкопки на полях між селами Пляшева й Острів, які тривали понад 15 років. Вже під час першого польового сезону було виявлено залишки двох переправ, одну з яких збудували козаки, а іншу — повстанці-селяни.

Особливо цінні знахідки було виявлено на місці козацької переправи. Разом із військовим об’єднанням і речами господарського вжитку, що нині прикрашають експозицію музею “Козацьких могил”, тут відкрито тлінні останки козаків, які прикривали відступ козацько-селянського війська. Це дало змогу реконструювати зовнішність чотирьох учасників Берестецької битви на підставі методики, розробленої в середині минулого століття відомим російським радянським антропологом Михайлом Герасимовим (1907–1970).

Два з них — козаки-запорожці, “документальні” антропологічні портрети яких створила співробітниця Лабораторії пластичної реконструкції Інституту етнографії АН СРСР Галина Ле-

бединська та її учень — аспірант із Колумбії Хосе Родрігес. Попри чітко виявлені індивідуальні риси, за своїми антропологічними ознаками вони назагал схожі між собою, характеризуючись округлою формою голови, відносно широким обличчям, помірно широким носом здебільшого прямої, або трохи опуклої форми спинки носу. Ці антропологічні ознаки досі переважають серед українців Середньої та Нижньої Наддніпряни, Поділля, Південної Волині тощо.

Ще один портрет, створений іншою співробітницею згаданої інституції — Єлизаветою Веселовською за черепом людини, біля

правого вушного отвору якої під час розкопок знайшли масивну латунну сережку. Звичай носити сережку в правому вусі вже наприкінці XVI ст. був поширений серед козаків-донців, які народились від полонених туркеня, а запорожці перейняли його лише у другій половині XVIII ст. Це дало підстави Ігорю Свешнікову висловити припущення, що згадані останки належали донському козакові, що брав участь у Берестецькій битві.

За своїми фізичними рисами він значно відрізнявся від своїх бойових побратимів. Схожі антропологічні варіанти нині широко розповсюджені переважно в західних і центральних районах європейської частини Російської Федерації, звідки, починаючи з XVI ст., правдами і неправдами пробирались на Дон втікачі, вливаючись до лав козацького товариства.

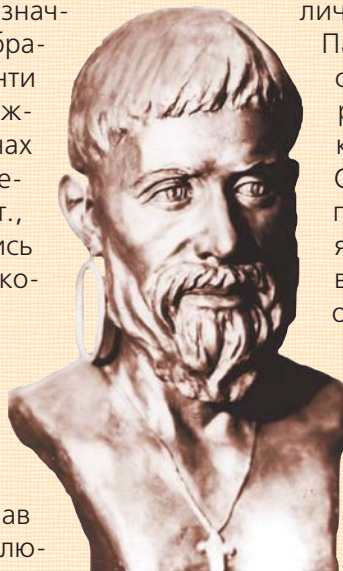
З історичних джерел відомо, що під час Берестецької битви в козацькому таборі перебував Йоасаф — митрополит православної церкви із грецького міста Коринф, який володів українською мовою і мав блискучі ораторські здібності, запалюючи козаків перед боями своїми промовами. Помічником митрополита був грецький ченець (диякон) Павло.

Коли шляхта увірвалася до табору, митрополит Йоасаф із хрестом у руці вийшов назустріч і закликав її до милосердя. Однак один із вояків королівсько-шляхетського війська в шалу битви спочатку застрелив його стрілою з лука, а згодом відсік голову шаблею. Загинув і диякон Павло. За свідченням писемних джерел, король Ян II Казимір звелів поховати митрополита в найближчій православній церкві.

Найближчою до козацького табору тоді була Михайлівська церква у селі Острів. У 1971 р. на місці її колишнього бабинця Ігор Свешніков провів розкопки, виявивши праворуч від входу до церкви залишки ями з подвійним похованням. Майже не виникає сумнівів, що це поховання належало митрополиту Йоасафу і диякону Павлу.

Зовнішність митрополита Йоасафа реконструювати неможливо: надто значними були прижиттєві ушкодження обличчя. Натомість зовнішність диякона Павла вдалося відтворити. Судячи зі скульптурного антропологічного портрету, виконаного Галиною Лебединською, він мав риси вихідця із Великого Середземномор'я (вузьке, різко профільоване обличчя, з площини якого чітко випинається ніс і т.п.), куди входять і терени материкової та острівної Греції.

“Козацькі могили” давно стали символом прагнення українців захистити власну національну гідність і здобути власну державність: сюди і за царату, і за часів довоєнної Польщі, і під час німецько-фашистської окупації, і за комуністичного режиму всупереч за-

боронам і переслідуванням ніколи не заростала народна стежина. Люди йшли на поле Берестецької битви, щоб віддати шану полеглим героям. Низько поклонімося ж і ми їхній пам'яті.

1. Літопис Самовидця. — Київ: Наук. думка, 1971. — С. 61.
2. Цит за: Свешніков І. К. Битва під Берестечком. — Львів: Слово, 1993. — С. 123.
3. Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії або історія козаків-запорожців та козаків України або Малоросії. — Київ: “Український письменник”, 1994. — С. 107.
4. Шледер Й.-Г. Театр Європи (Фрагмент) // Жовтень. — 1985. — № 7. — С. 89.
5. Шевченко Т. Кобзар. — Київ: “Просвіта”, 1993. — С. 359.
6. Свешніков І. Спогади музейного працівника // Пам'ятки України: історія та культура. — 2008, № 2. — Додаток. — С. II.